

мыслями, пережитым, своим душевным состоянием и духовным миром. Они верили в то, что нельзя сдаваться в жизни. Их писательство было духовной потребностью, от желания донести до читателей своё слово, потребности служить своему народу, обществу, миру, в которых они жили или живут. Поэтому у каждого из них особый тип мировоззрения. У них особый уровень жизненного опыта и интеллекта, умение создавать только умоизобразительное искусство. И писательство их, придающее им силы, дает возможность ощущать себя человеком миссии.

Список использованной литературы

1. Айтматов Ч. Современник от судьбы... / Анар. Сочинения. I том. Проза. – Баку: «Юрд», 2005, с. 3-7.
2. Алиев Г. Писатель и мыслитель // «Каспий», 2018, 17 октября, с. 12.
3. Исмаилова Б.Т. Чингиз Айтматов художник человечества и природы // Международный журнал экспериментального образования, 2021, № 3, с. 6.
4. Мамедзаде А. Нравственные искания в русской и азербайджанской прозе 70 - 80-х годов XX века (на материале творчества Анара, Ю. Трифонова и А.Битова): автореф. дисс. канд. филол. наук. – Баку, 1992, 26 с.
5. Müqayisəli ədəbiyyat şüasıq. Çingiz Aytmatov. Xüsusi buraxılış. Bakı "Elm və təhsil", 2018, 243 s.
6. Лаврова Л. Знакомый незнакомец. – Баку: «Азернешр», 2008.
7. Садыкова Н.А. Стилиевые особенности повестей Чингиза Айтматова (к проблеме художественного мастерства): автореф. дисс. канд. филол. наук. – Бишкек, 2004.
8. Həbibbəyli İ. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 232 s.
9. Həsənov M.A. Çingiz Aytmatov və Azərbaycan ədəbiyyatı // Filol. üzrə fəls. dokt. diss. Bakı, 2017, 24 s.
10. Cəfərov N. Anar: yazıçı, mütəfəkkir-alim, ictimai xadim. Bakı, Az AtaM, 2004.
11. <https://24smi.org>>...>Pisately
12. <https://dzen.ru>>ist>təhsil>o...
13. <https://russia-isldwordld.ru>/164
14. <https://www.aa.com.tr>>turkey>t...
15. voicepress.az_ <https://voicepress.az>>mədəniyyət 17 noyabr 2023-cü il

УДК 82.512.154-С-138

DOI 10.58649/1694-8033-2024-1(117)-143-152

Сагидаева С.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Сагидаева С.А.
КНУ им. Ж. Баласагына
Sagidaeva S.A.
KNU J. Balasagyn

SPIN-код: 4558-6796, ORCID: 0009-0000-1464-0357

**«МАНАС» ЭПОСУНДА МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮН БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА УЛУУ
ЖИБЕК ЖОЛУНУН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
ОТРАЖЕНИЕ СИМВОЛОВ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО
ПУТИ В ЭПОСЕ "МАНАС"
REFLECTION OF THE SYMBOLS OF STATEHOOD AND THE GREAT SILK ROAD
IN THE EPIC "MANAS"**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада «Манас» эпосунун ыр саптарында кыргыздар тууралуу кеңири мезгилди камтыган көптөгөн тарыхый маалыматтар берилген. Бул маалыматтар өз мезгили үчүн өтө маанилүү булак болгондугу каралат. Эпостун ыр саптарында чагылдырылган, тарыхый маалыматтар кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн алгачкы белгилеринен, атрибуттарынан кабар берилет. Бул маалыматтар менен биргеликте, Улуу Жибек жолунун ролу каралат, алар тууралуу маалыматтар берилет.

Аннотация: В статье представлены многочисленные исторические сведения о кыргызах, охватывающие широкий период времени в стихах эпоса "Манас". Считается, что эти данные были очень важным источником для своего времени. Отраженные в стихах эпоса исторические данные свидетельствуют о первых признаках, атрибутах государственности кыргызского народа. Вместе с этим рассматривается роль Великого Шелкового пути.

Abstract: The article presents numerous historical information about the Kyrgyz, covering a wide period of time in the verses of the epic "Manas". Its talked all these information was very important source of that time. The historical data reflected in the verses of the epic testify to the first signs, attributes of the statehood of the Kyrgyz people. Together with these, the role of the Great Silk Road is considered.

Негизги сөздөр: Улуу Жибек жолу; мамлекеттүүлүк; символ; атрибут; тарых; соода; жер аттары; хан; кербен.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь; государственность; символ; атрибут; история; торговля; названия мест; хан; караван.

Keywords: The Great Silk Road; statehood; symbol; attribute; history; trade; place names; khan; caravan.

«Манас» эпосунун ыр саптарында кыргыздар тууралуу кеңири мезгилди камтыган көптөгөн тарыхый жана маданий маалыматтар берилген. Бул маалыматтар өз мезгили үчүн өтө маанилүү булак. Эпостогу тарыхый маалыматтарда кыргыз элинин мамлекеттүүлүгү жөнүндө жөнүндө жазылган илимий изилдөөлөр көп. Биздин көз карашыбыз боюнча, эпостогу көркөм формадагы тарыхый окуялар, байыркы кыргыздардын жашоо турмушу, бир сөз менен айтканда, элдин басып өткөн тарыхый жолу, жашоо шарты, маданияты, идеологиясы чагылдырылган.

Кыргыз окумуштуулары мамлекеттүүлүк жөнүндө суроого жооп издөөдө көбүнчө кытай тарыхчыларынын эмгектеринде жазылган «Манас» эпосуна байланыштуу илимий маалыматтарда Кыргыз мамлекетинин күчтүү мамлекет болгондугун ташка жазылган жазуулар тастыктап турат. Ушул жазуулардагы ыр саптарынан көптөгөн тарыхый маалыматтарды байыркы кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн алгачкы белгилерин, атрибуттарын жолуктурабыз.

Кыргыздар жөнүндөгү алгачкы маалымат кытай тарыхчысы Геродота Сыма-Чандын «Тарыхый эстеликтер» («Исторические записки») б.э.ч. 99-жылы жазган эмгегинде “Кыргыз мамлекети” күчтүү болгондугун кытайлык кыргыз окумуштуусу Макелек Өмүрбай 2016-жылы жазган “Кыргыздын мамлекетүүлүгү– жазма булактарда” деген эмгегинде баса белгилеп өткөн. Кытайдын тарыхый булактарында кыргыздардын тарыхы Кытайдын Чын, Хан падышалыгынын мезгилинде “kek-kun” деген кат менен тарых бетине түшкөндүгүн белгилеген [5, 4-б.]. Ошондуктан, кыргыз эли түпкүлүктүү тарыхта орду бар эл экендигин билебиз.

Тарыхый маалыматтарга токтолсок, Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү тууралуу материалдарда кыргыздар уйгур кагандыгын жеңип, кыргыз кагандыгы Ордо Балыкты каратып, Уйгур кагандыгы кулагандан кийин, 840-жылы Кыргыз мамлекети түзүлгөн. Бул маалыматтар тарыхта такталып изилденди.

Академик В.В.Бартольд Кыргыз мамлекети жөнүндөгү түшүнүктү тарых илимине биринчи киргизген. Бул жөнүндө Эне-Сай кыргыз кагандыгынын IX к. ортосу X к. башындагы 84 жылдай өкүм сүргөн доорду көрсөтөт. Улуу кыргыз мамлекетинин мезгили кезинде, кыргыз өкүмдары каган титулун пайдаланган (кыскартылган түрү-хан, кан) демек, 840–924-жылдардагы бул мамлекетти Улуу кыргыз кагандыгы деп атоо жөнүндөгү тарых илиминде маалыматтар кездешет [1, 121-б.].

Көрүнүктүү окумуштуулар В.Я.Бутанаев, жана Ю.С.Худяков тарабынан жазылган мамлекеттүүлүк боюнча илимий изилдөөлөр азыркы мезгилде өтө баалуу. Имель Молдобаевдин “Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов» 2004-жылы жазылган эмгегин өзгөчө белгилеп айтып кетүүбүз керек. Бул илимий изилдөө – кыргыз элинин тарыхын изилдөөчүлөр үчүн баа жеткиз чыгарма.

“Манас” эпосунан мамлекетүүлүктүн белгилерин, башкаруу бийлигине байланыштуу айтылган наамдарды жолуктурабыз: –хан, төрө, султан, ордо башы, кырк чоро, кырк чилтен, жүз башы, миң башы, эл башы, түмөн башы, топ башы ж.б.бийлик башчыларына арналган терминдер эпосто өзгөчө орду бар экендигин билебиз. Булардын атрибуттары, такты, таажы, мамлекет башчысынын титулу, мамлекеттик казына, салык, бажы, желек, туу, байрак, мөөр сыяктуу аталыштагы терминдер камтылган. Мисалы С.Каралаевдин вариантында кездешкен, башкаруу бийлигине таандык айтылган хан термини төмөндөгүдөй чечмеленип берилет.

Түп атасы Түгөл кан,

Түбүнөн кыдыр даарыган.

Башкы атасы Баары кан,

Башынан кыдыр даарыган.

Түп атасы Бөйөн кан,

Бөйөн кандан Чаян кан.

Чаян кандан Огой кан,

Огой кандан Балакан.

Бала кандан Каракан,

Каракандан Жакып кан – деп, [2, 18-б.].

Манас баатырдын ата-теги тууралуу маалыматта кан (хан) титулу тууралуу жеткиликтүү маалымат берилет. Манас баатырдын алгачкы балалык мезгилинде эле кездешкен “кан” титулунун дагы бир мааниси: төрө, султан деген түшүнүктүн дагы кездешкенин көрөбүз.

Балдарды Манас чакырып:

“Төрө -деп айткын мени” – деп,
Атаңдын көрү кырк бала.
Айтканым менен болуп бер,
Тегерете конуп бер.
Маа чоро болуп бер!
Ай талаага кырк бала,
Алачыктан салыптыр.
Ортосунда Жинди уулуң,
Султан болуп калыптыр. [2, 94-б.].
Намсы кылбай, кеп кылбай,
Алтын такка мингизип,
Андан тууган баланы,
Кан көтөрүп алалык. [3, 222-б.].

Манас эпосунда “так” жана “такты” деген сөздөр кездешет, негизи бул сөздөр перси тилинен келип киргендиги тууралуу маалымат бар. Эпосто “хан” деген түшүнүктү толуктап турган, так, таажы деген түшүнүктү жолуктурабыз. Манас эпосунда хандык белги «таажы» деп аталат. Эпосто Манасты ак кийизге олтургузуп хан көтөргөндө:

Хан өкүмүн тийгизди,
Хан таажысы ушу деп.
Хан Манастын башына,
Жыгалуу бөрктү кийгизди. [3, 1-китеп 1978, 272-б.].

Бул ыр саптарында кездешкен термин (жыгалуу бөрк), ар түрдүү маанини билдирет. Бир мааниси – кандын баш кийими илгери хан көтөргөндө баалуу таштар, алтын-күмүш, канатуулардын канаттары коштолуп жасалган баш кийим. Эл башкарган хандар, бектер, элдин жүгүн көтөргөндөр, мамлекет башчылары кийишкендиги эпосто берилет.

Манас эпосунда мөөр “жыгалуу мөөр,”-деп берилет. Бул Сагымбайдын варианты боюнча «Манастын хан шайланышы» эпизодунда айтылат:

Өкүм болбой өнүкпөйт,
Өзүнчө бул журт жөнүкпөйт.
Башчысы болбой марыбайт,
Баш аламан жарыбайт.
Ханы болсо, корболбойт.
Калкалайм десең жаныңды,
Көтөрүңөр каныңды. [2, 254-б.].

Башчысы жок турган элди Акбалта, Жакып чогултуп, элди башкаруу үчүн кан керектигин жарыялашат. Албетте, бул жерде кандыкка Манас келет, анткени ал татыктуу эле. Манас өз мамлекетин башкарууда алгач мындай буйрук берет:

Тилимди билген журт болсо,
Тилим менен келсин деп.
Тил билбеген журт болсо,
Тилмечи жооп берсин деп.
Өзүмдү билген журт болсо,
Өзүмдү билип келсин деп.
Өзүмдү билбей калгандар,
Өкүмөттүү Манас деп.

Сөзүмдү билип келсин деп,
Кабар салды калкына. [2, 297-б.].

Кыргыз хан, бектеринин мөөрлөрү болгон. Көбүнчө кыргыздарда уруулардын -эн тамгалары колдонулган. «Манас» эпосунда элдердин ортосундагы байланыштар, келишилген иштер көбүнчө оозеки түрдө эмес, кат түрүндө кагазга жазылып, атайын мөөр басылгандыгы айтылат:

Андай болсо келгин деп,
Келе мөөр бергин деп,
Катчыга катын жаздырды,
Жыйып алып кандарын
Жыгалуу мөөрүн бастырды,
Чоң дептерге тапшырды. [2, 4-китеп, 1982, 178-б.].

Мисалы, «Көкөтөйдүн ашындагы» кабарчыга да элдерди чакыруу үчүн: Алты күлүк ат алгын, Алакандай кат алгын, деп Бокмурун буйрук берет. Мындан Көкөтөй белгилүү бир аймактагы элдин каны болгондуктан, анын да өзүнүн катка басыла турган мөөрү болгонун билебиз.

Мамлекетүүлүктүн өзгөчө символу бул туу, байрак. Эпостун көп варианттарында туу жөнүндө көптөгөн маалыматтар бар. Ар бир уруунун, хандын туусу болгондугу жөнүндө маалыматтар айтылат. Мисалы: Жакыптын туусу жөнүндө:

Бай Жакыптын кызыл туу,
Байкаганга сөзү бар.
Кыргыздын кыйла тобунан,
Алыс жерден калган туу.
Башкы атасы Бабырхан,
Андан калган ушул туу. [3, 2-китеп, 1980, 78-б.].

«Туу»-кытай тилинен кирген сөз. Тууну ар түрдүү кездемелерден даярдап тигишкен. Мисалы, алгач жылкынын жүнүнөн, жалынан, куйругунан жасалган. Туу биринчи Кытайда жана Индияда пайда болгон [6, 186-б.]. Чыгышта кыргыздар пайдаланышкан, алгач кыргыздар тууну аскердик кызматтарда колдонгон. Эпосто жоокер өлсө, боз үйдүн үстүнө кара туу же көк туу сайып коюшкан, ошондуктан өлгөн адамдын жакындары кара же көк кийим кийип калышкан. Мисалы, -Көкөтөй хан өлгөндө:

Тогуз ай тамам болгондо,
Мал семирп болгондо.
Аш берүүчү жерине,
Азырданып болгондо.
Көк ала байрак көк тууну,
Көтөрүлттү бийиктеп.
Көргөн душман көөнүнө,
Көрүнө түшсүн күйүт деп. [3, 3-китеп, 1981; 106-б.].

Эпосто көбүнчө байрак, асаба деген терминдер көп кездешет. Асаба-араб сөзүнөн, кирген биздин түшүнүктө – байрак. «Манас» эпосунда ар бир баатырдын байрагы, желеги болгон.

Желеги туудан бөлүнбөй,
Жердин жүзү көрүнбөй.
Тозоңу тоодой созулуп,

Туу байрагы кошулуп.

Тууну ар дайым душмандардан коргоп келишкен, элдин сыймыгы болгон.

Бурутка бүткөн туу экен,

Тукумдан бирөө чыгаар деп,

Сени туу кылып жүргөмүн [3, 2-китеп, 1978, 79-б.].

Жогорудагы айтылган туу, байрак, асаба, желек кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн символу экендигин эпостон көрдүк.

Мамлекеттүүлүктүн негизги белгиси –казына,салык. Казына термини –араб тилинен кирген (казина) деген сөздүн мааниси, байлык дегенди түшүндүрөт. Мамлекет болгондон кийин элди багуу үчүн Манас баатыр ар дайым казынадан карапайым калкка берип келгендиги да эпосто кеңири айтылат.

Кан казына дүнүйө,

Карк,алтын,кымкап дүрүйө.

Казынанын бары жок,

Кашайсын мындай дүнүйө.

Манас ар дайым аскерлерине, элге казынадан бөлүп берип багып келген.

Казынадан зар келди,

Бууп дилде арттырган.

Алтымыш төрт нар келди,

Азык-түлүк кылаар –деп,

Алиги жактан көп келди [2, 140-б.].

Казынанын оорду азыркы мезгилде да эң маанилүү экенигин билебиз. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн белгилерин тастыктоодо, кыргыздардын дипломатиялык иштери, мамлекеттик атрибуттары, элчилердин иштөө эрежелери, этикалык нормалары, соода-сатык боюнча алакалары, жер-жерлердеги башка элдер менен болгон саясий, экономикалык ж.б. байланыштары жөнүндө «Манас» эпосунан толук тааныша алабыз.

«Манас» эпосу жана Улуу Жибек жолу кеминде жыйырма кылымдан ашуун убакыт бою камтылган байыркы учурдан баштап, Чыгыш менен Батышты саясий-дипломатиялык, соода-экономикалык, маданий жактан байланыштырып турган соода жолдорунун бирден бир багыты экендиги тарых булактарында белгилүү. Ошондуктан бул жолду изилдөөдөгү негизги булак «Манас» эпосу болуп саналат. «Манас» эпосундагы кыргыз элинин соода-сатык байланыштары тууралуу маалымат илимий изилдөөлөрдө ар түрдүү аспектиде изилденип келүүдө.

Тарыхта өз мезгилинде кыргыз эли эмес, башка көптөгөн өлкөлөрдүн экономикалык жактан өнүгүүсү үчүн да Улуу Жибек жолунун ролу чоң болгон. Б.з.ч. II кылымдан б.з. XV кылымына чейин Ыраакы чыгышты (Кытай ж.б.) Алдынкы Азия, Түндүк Африка, Жер Ортолук деңиз боюндагы өлкөлөр менен байланыштырган соода-кербен жолунун жалпы аталышы «Улуу Жибек жолу» деп аталган. Бул жол жалаң соода байланышын гана ишке ашырбастан, ал жол аркылуу диний агымдар, өлкөлөр менен дипломатиялык байланыштар болуп, ар түрдүү маалыматтар келип турган. Тарых барактарын өзүнө камтып, ага удаа география, медицина, астраномия ж.б. көптөгөн илимдин практикасын жаратып, бүгүнкү күндүн чексиз энциклопедиясы аталган «Манас» эпосунда Улуу Жибек жолунун ролу чоң.

«Манас» эпосунун С.Орозбаков жана С.Каралаевдин варианттары боюнча сюжеттин башталышы Манастын жети атасы жөнүндө баян болуп, алардын кыргыздарды кандайча башкарганы, т.а., алар өз мамлекетинин кандай каны болду, душмандары ким эле, алты

атасы өткөн соң, акыркысы Каракан барында элдин жыргал жашоодо жашап турганы жана анын көзү өткөн соң, каны кайнап турган душмандары кыздарын күң кылып, элди тоноп, баатырларын өлтүрүп, гүлдөп турган элди чар тарапка чачыратып жибергени айтылат. Ошондо кыргыздар Кошойдун айтуусу боюнча:

Жети-Өзөндө жатканда,

Эн калган жерибиз.

Эчен жол кытай чаап алып,

Тентиген кыргыз элибиз.

Уламадан уласак,

Укумчуда н сурасак,

Кыргынды кыйла салыптыр.

Кара кытай манжулар,

Кыргыз уулу болгонду.

Кырк жолу чаап алыптыр,

Ошону менен кайран журт,

Кыйрап жатып калыптыр.

Таш коргонун талкалап,

Такыр талап алыптыр.

Бирибиз кеттик Эренге,

Түшүп кеттик ошондо,

Түбү жок чуңкур тереңге.

Бирөө кетти Үрүмгө,

Бирөө кетти Кырымга, – деп баяндайт [2, 196-б.].

Кыргыздын чачылганы да Эрен (Иран), Урум (Рим), Кырым (Крым) болуп, Улуу Жибек жолу аркылуу өткөн. Улуу жибек жолунун эпоско кандай тиешеси бар? Эпостогу окуялар, чынында Жибек жолу аркылуу өткөнбү?

Конкреттүү аргументтер бул жолду тастыктай алабы? – деген суроолор күтүлөөрү анык. Бул суроонун жообун издөөгө профессор Имель Молдобаев чоң эмгек жумшап, “Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов» деген китебинде Улуу Жибек жолунун маршруттары жана ал аркылуу өткөн соода-сатык иштерин, тарыхый окуяларды тактап, баалуу маалыматтарды берген.

«Манас» эпосунда беш жүздөн ашык географиялык аталыштагы пунктар чагылдырылган, алардын көпчүлүгү Улуу Жибек жолуна тиешелүү. Кыргыздардын Улуу Жибек жолуна катышы бардыгы алардын мамлекетүүлүгүнүн жарыя белгиси болуп саналат», – деп И. Молдобаев баса белгилеген [4, с. 72].

Эпосто бир жайдан экинчи жайга көчкөндө, ууга чыкканда, кербен өткөндө алардын маршруттары берилет. Ал маалыматтар жөнүндө документтер жок болсо да, реалдуулуктун белгилери бар. Мисалы: С. Орозбаковдун варианты боюнча Манастын көчүнүн Ала-Тоодон Алтайга көчкөндөгү маршруту төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Арбы экен көчкөнү,

Алтымыш миң үй экен.

Маңгул менен калмактын,

Манас жакка өткөнү.

Андасаң анда кыргызды,

Азыраагы ашып Жылдызды,

Арбыны ашып Куу-Тезди,
Бурбай ашып Муз –Белди.
Баштаган Манас бул элди,
Марал-башы, Долонду,
Кечип Аксы, Шаяны.
Басып өтүп олорду,
Күзүндө бойлоп салыптыр,
Жакага малы туралбай,
Жай Көлдү көздөй барыптыр [3, 161-б.].

Мында Алтай, Жылдыз, Куу-Тез, Муз-бел, Марал-Башы, Долон, Ак-Суу, Шая, Жай-Көл, Дөбө, Кашкар, Какшаал деген жерди басып өтүп, азыркы Кыргызстандын территориясына Какшаал аркылуу кирет. Мындан кийинки басып өткөн жолдору Улуу жибек жолуна байланыштуу жана ал аркылуу басып өтүшкөнүн картага салыштырап карасак толугураак байкалат.

Манас кетип жүргөн соң
Бар-Көлдү басып өттү дейт,
Түр-Көлдү тура кечтидейт,
Козу-башы, Кой-Мөөрөк
Аны басып өттү дейт [3, 212-б.].

Мындагы Бар-Көлжана Козу-Башы орто кылымдарда белгилүү топонимдерден. Айрыкча, Бар-Көл эпостун көп варианттарында учурайт. Сагымбайдын вариантында Үрбү менен Көкчө Бар-Көл аркылуу Манаска барышат. В.Радлов жазып алган вариантта Бар-Көл аркылуу Манас өзү да Бар-Көлдөн баскандыгын көрөбүз. Бар-Көл орто кылымдагы кербен жолунун бир пунктту болуп, Моголстандын калмактар менен чыгыш тарабынан чектешкен жерде орун алган.

С. Каралаевдин варианты боюнча Жибек жолунун маршруттарынын так ядросу болгон «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда Бокмурундун атасыныны ашына жакынкы, алыскы урууларды, дос-туугандарды чакыруу үчүн кабарчысын жердин төрт тарабына ар бир өлкөнүн түзүлүшүн, баатырларын, элин баяндап кабарга жиберет. Мына ошол манасчы айткан эпизоддо 27 жердин аты аталып, алар картадан туура, так Улуу Жибек жолунан орун алагандыгынын өзү эле, элдердин саясий-экономикалык, соода-сатык байланыштарынан кабар берет.

Тагыраак айтканда, элдердин бири-биринен кабары болуп, жердин түзүлүшүнөн каада-салты, тили, кийим-кечесине чейин бири-биринен айырмаланып турганынын өзү эле ар бир улуттун же уруунун мамлекетинин өзгөчөлүгү катары көрүнөт. Кабарчы көөнө Турпандан чыгып, Кең-Барбар, Лоб дарыя, Котон, Жаркен, Үргөнч, Ооган, Чамбыл-Бел, Каракум, Орчун, Кокон, Маргалан, Анжиян, Алтын-Шаар, Самарканд, Букар, Жети-Өзөн, Кара-Чөл, Эки-Кемин, Иле, Каканчы, Таш-Көпүрө, Бээжин, Бакбурчун, Сары-Суу, Ындыстанга чейин кабар айтат. Мына ушул жерлерди картадан карап көрсөк, анча-мынча жерлердин аттары тыбыштык жактан өзгөрүп, же жаңы аттар коюлуп калган. Бирок аларды жакыныраак маанилерин өздөштүрүү менен издеп табууга болот.

Эпосто Улуу Жибек жолундагы кыргыздардын соода байланыштары жөнүндөгү маалыматтар көп эпизоддордо кездешет. Башка өлкөлөрдөн келген товарлар жөнүндөгү ыр саптарындагы маалыматтарда Улуу Жибек жолунун «Манас» эпосунда чагылганын көрөбүз. Мисалы, Сагымбайдын варианты боюнча «Каныкейдин сарамжалы» эпизодунда:

Малдан ачып барды,
Кыдырттым кыйла шаарды.
Анжы менен Манжыдан,
Кара-Шаар, Камбылдан.
Чынмачындан, Кубулдан,
Бир мыскалы миң дилде.
Кымбат баа кырмызы,
Кыдыртып жүрүп алдырып...[2, 154-б.].

Кырмызынын өзүн эле алуу үчүн Анжы, Манжы, Кара-Шаар, Камбыл, Чынмачын, Кубул деген жерлерге барып, миң дилдеге сатып алышканы айтылып жатат. Ошондой эле Каныкейдин:

Кырк чорого ылайык,
Кымбат баа шымым бар.
Кербендерден кеп угуп,
Көргөндөрдөн көп угуп,
Дандун баштын текеси,
Териси калың деп угуп.
Кербендерден кеп угуп,
Көргөндөрдөн көп угуп,
Багыландын булгары,
Баасы кыйын деп угуп,
Алтын берип аябай,
Мал көзүнө карабай, [3, 2-китеп, 154-б.].

деген сөзүнөн Улуу Жибек жолу аркылуу өткөн кербендерден терилерди сатып алдырганын билебиз. Улуу Жибек жолундагы соода-сатык иштери көбүнчө төөлөр аркылуу жүргүзүлгөн, себеби алар— чыдамкай жандыктар. Товарларды сатууда жана алууда алтын, күмүш, каухар, дилде Жибек жолунун өзүнүн майда тыйындары («пул» деп аталып) алар кербендердин колдорунда айланып, алмашылып турган.

Баары алтындан чоктолуу,
Баалары калпактын
Каймал төөгө токтолуу.
Баары баргек чоктолуу,
Баалары караандын
Каймал төөгө токтолу.

Баалуу буюмдардан сырткары малдын да баасы жандыктар менен төө менен бааланып жатат. Анткени башта айткандай, ал баалуу, кербен жолго чыдамдуу жаныбар.

Ата, Манас, кабылан,
Кабарыну гуп Айкожо.
Жердин үстүн чалдырдым,
Тээтигикен Котондун нар жагы,
Керме-Тоонун бер жагы,
Медиан чөлдү чалдырдым.
Арпа жүктөп, зер берип,
Айманбозду алдырдым, деген саптар да соода-сатыкты баяндайт.
Жай -Дөбөгө жай алып,

Кашкардан кара чай алып,
Каркыраган кара таш,
Какшаалдын тоосун таянып.

Сегиз ай жатып калганы. [3, 2-китеп, 1980, 16-б.].

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн элементтерин тастыктоодо кыргыздардын дипломатиялык иштери, мамлекеттик атрибуттары, элчилердин иштөө эрежелери, этикалык нормалары, соода-сатык боюнча алакалары, жер-жерлердеги башка элдер менен болгон саясий, экономикалык ж.б. байланыштары жөнүндө «Манас» эпосундай маалымат бере алуучу башка бир тарыхый булактар кездешпейт деп айтсак болот.

Колдонулган адабияттар

1. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Фрунзе: Илим, 1981.
2. Манас. С. Каралаевлин варианты боюнча / Түзгөндөр: Айнек Жайнакова, Абдылдажан Акматалиев, – Бишкек: «Турар», 2017.
3. Орозбаков С. Манас. 1-китеп. – Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/kniga/epos-manas-akademicheskoe-izdanie-po-variantu-sagymbaya-orozbekova-pervaya-kniga>; Орозбаков С. Манас. 1-2-3-4-китеп. – Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/kniga/epos-manas-vtoraya-knig>
- Манас: Сагымбай Орозбакуулунун варианты боюнча (ВСО). – Фрунзе: Кыргызстан, 1-китеп, 1978; 2-китеп, 1980; 3-китеп, 1981; 4-китеп, 1982.
4. Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов» – Бишкек, 2004.
5. Макелек Өмүрбай Кыргыздын мамлекетүүлүгү жазма булактарда. – Бишкек: “Улуу Тоолор”, 2016.
6. Манас энциклопедиясы. 1-2-том. – Бишкек, 1995.

УДК: 81

DOI 10.58649/1694-8033-2024-1(117)-152-163

Сейпидин Ысак уулу

Түндүк-Батыш педагогика университети, Эл аралык маданият алмаштыруу институту, КЭР

Сейпидин Ысак уулу

Северо-Западный педагогический университет,

Институт международного культурного обмена, Ланьчжоу, Китай

Seypidin Ysak uulu

Institute of International Cultural Exchange, Northwest Normal University, Lanzhou, China

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТРАНСГРАНИТТИК АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ ЖӨНҮНДӨ ИССЛЕДОВАНИЕ ТРАНСГРАНИЧНЫХ ВАРИАЦИЙ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА A STUDY OF CROSS-BORDER VARIATIONS OF KYRGYZ LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала социолингвисттин байланыштуу теорияларына сөөнүп Кыргыз тилинин трансграниттик жайгашуусунун калыптанышы жана өз ара байланыштары, Кыргыз тилинин трансграниттик түрү жана өзгөчөлүктөрү, Кыргыз тилинин